

ՂԱՐԱԲԱՂԻ (ԱՐՑԱԽԻ) ԲԱՐԲԱՌԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ  
ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԱՎՐԵՆՏԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղի բարբառ, հնդեվրոպական արմատ, գրաբար, ստուգաբանություն, բառիմաստ, բառաձև, ածանց, հնչյունափոխություն, համակարգ:

*Հայերենի բարբառներում առկա են տարաբնույթ հնաբանություններ: Ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը հնաբանությունները քննել է որպես համակարգ՝ հնարավորինս նյութի ամբողջական ներկայացմամբ և տարբեր բնույթի դասակարգումներով: Նշենք այդ դասակարգումներից մի քանիսը.*

- գրաբարից տարբեր հնչյունական կերպարանք,
  - գրաբարից տարբեր կազմություն,
  - գրաբարի բառիմաստից տարբեր՝ դրան զուգահեռ կամ դրանից հին բառիմաստ,
  - գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատներ կամ արմատական ձևեր<sup>1</sup>:
- Հնաբանություններում ներառված են Ղարաբաղի (Արցախի) բարբառում վկայված մի քանի տասնյակ բառեր, որոնք հնդեվրոպական ծագումով՝ բնիկ հայերեն բառեր են: Հոդվածում քննվող բառերը չկան Գ. Ջահուկյանի աշխատության մեջ:*

## 1. Դօն

*Բառը գործածվում է մրթկեն դօնը ըղնել, մրթկեն դօնը քրցիլ կապակցությունների մեջ: Այսինքն՝ “մտքերի մեջ խորասուզվել, մտքերի խորքն ընկնել”:*

*Դօն բառի առաջին և միակ ստուգաբանությունն Ալ. Մարգարյանինն է: Ըստ լեզվաբանի՝ դօն-ը տուն բառն է, և “մտքն տօնը ընկնել դարձվածում... տ-ն հաջորդելովն ձայնորդին տվել է դ և առաջ բերել մրտքեն դօնը/մրթքեն դօնը”<sup>2</sup>:*

\* Ընդունվել է տպագրության 14. XII. 2018 թ.:

<sup>1</sup> Գ. Ջահուկյան. Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 278–330:

<sup>2</sup> Ալ. Մարգարյան. Ստուգաբանություններ, Երևան, 2015, էջ 94:

Այս բացատրությունն առարկելի է, որովհետև՝ ա) կապակցության հնչաշղթայում կա դադար, որը խոչընդոտում է նշված հնչյունափոխությանը, բ) Ղարաբաղի բարբառում ոչ մի դեպքում տուն-ը դօն չի դառնում:

Համոզիչ չեն նաև տուն և դօն բառերի մեջ իմաստային-իմաստաբանական կապ տեսնելու հեղինակի փաստարկները, որոնց չենք անդրադառնում:

Դօն-ը իմաստային, ինչպես կտեսնենք, նաև բառաձևային առնչություն ունի հայերեն անդունդ «խորք, հատակ» բառի հետ: Ան-ը նախաձանց է, արմատն է՝ դունդ, որն առանձին ավանդված չէ:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ դունդ ծագում է հ.-ե. \*bhandhos-ից «խորք, հատակ»: Նկատելով, որ հ.-ե. \*bhandhos հայերենում պետք է լիներ \*անբունդ՝ նա ենթադրում է նախալեզվի \*bhandhos-ի \*dhubnos հոմանիշը՝ չբացատրելով նաև դրափոխության գործոնը<sup>3</sup>:

Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է \*bhudho «գետին, հատակ» (\*bh>\*dh առնմանությամբ) համեմատելով ռուս. без-дна «ան-դունդ»-ի հետ<sup>4</sup>:

Մլավոնական լեզուներում բառի տարբեր ձևերը ծագում են նախապլավոնական dъno/dъно, \*bъdno-ից<sup>5</sup>: Այսինքն՝ նույն հ.-ե. արմատից, ինչպես հայերենի անդունդ և բարբառային դօն-ը:

Բարբառային դօն-ը բառաձևի առումով ակնհայտ նմանություն ունի սլավոնական լեզուների հետ: Չպետք է կարծել, սակայն, որ այն փոխառվել է սլավոնական լեզուներից:

Ինչ վերաբերում է բառամիջի ձայնավորների անհամապատասխանությանը (գրաբարում ու, բարբառում օ), ապա այդ հնչյունափոխությունը հին և օրինաչափ երևույթ է. հմմտ. թուր-թօր, ծունկն-ծոյնը, շուն-շօն, իսկ որոշ դեպքերում էլ օ-ն, թերևս, հ.-ե. օ-ն է, ինչպես \*dom-տուն-տօն:

## 2. Ըորշկետան/որշկետան «զգեստի վրայից կապելու շոր, գոգնոց»

Բառի առաջին բաղադրիչը՝ ըորշ(կ) գրաբարյան առաջը բառն է (ՀԱԲ-ում առաջը-ն առանձին գլխաբառ է):

Բառաբարդման և ածանցման դեպքում բարբառում շեշտափոխության պատճառով բառասկզբի ա-ն արտասանվում է ը. արյունոտ-ընօտ, արեւ-ըրեվավ «արև

<sup>3</sup> Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Երևան, 1971, էջ 190:

<sup>4</sup> Գ. Ջահուկյան. Հայերեն ստուգաբանական բառարան (այսուհետև՝ ՋՀՄԲ), Երևան, 2010, էջ 55:

<sup>5</sup> М. Ф а с м е р. Этимологический словарь русского языка, т. I. М., 1986, с. 59.

եղած ժամանակ», արածել-ըրածել, արկայթ-ըրկայթե՝ «երկայթյա», արջավորս-ըրջավերս ... և այլն:

Ընդշկեւտան-ի հոմանիշն Ագուլիսի բարբառում ընդշկապե է<sup>6</sup>: Բարբառային այս գուգահեռը, և, հատկապես, գրաբարյան սամետի բառի՝ Հր. Աճառյանի ստուգաբանությունն օգնում է ընդշկեւտան-ի տ բաղադրիչի էության պարզաբանմանը:

Գրաբարյան սամետի-ն «սամու կապը», ըստ Աճառյանի, կազմված է սամի-ա-տի բաղադրիչներից: - Տի-ն առանձին անգործածական է և մի քանի բաղադրություններում ունի «կապ» իմաստը. հմմտ. բարբառային ռոտեն «համետին կապված կաշե փոկ», վգտա «տավարը մսուրին կապելու փոկ»: Այդ ձևությոն է նաև Ղարաբաղի բարբառի տըրխաստան բառում<sup>7</sup> (ՀԱԲ, հ. IV, 1979, էջ 403): Այսինքն՝ բառի «կապել» իմաստը արտահայտում է -տի-ն, \*ընդշկետիան> ընդշկեւտան:

Հավելենք, որ - տի «կապ» բնիկ հայերեն է՝ հ.-ե. ճԵ «կապել» արմատից (ՀԱԲ, հ. IV, էջ 403): Առաջ բառի առ և աջ բաղադրիչները նույնպես հ.-ե. ծագում ունեն:

### 3. Թօքի «աներես, պնդերես»

Բառի աղերսը գրաբարյան տոկալ-ի տոկ արմատի հետ թեև հնչյունափոխական առումով հնարավոր է, սակայն բառիմաստի տեսանկյունից մերժելի է: «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» տոկալ-ը մեկնում է «յերկարել, ժուժել, համբերել, բաւել...»<sup>8</sup>: Արդի հայերենում նույնպես տոկալ-ը «աներես, պնդերես» իմաստը չունի, այլ՝ 1. «Որևէ բանի դիմանալ», 2. «Որևէ դժվարություն, դժբախտություն դիմացկունությամբ կրել՝ տանել», 3. «Չընկրկել, չնահանջել»:

Թօքի բառի արմատը գրաբարյան թոքն է՝ «շնչառական օրգան», իսկ ի-ն՝ ածականակերտ ածանց է. հմմտ. բրբռ. դօնգի «ապուշ, բթամիտ», փրնթի «թափթփված»:

Հայերենում, այդ թվում և գրաբարում ու բարբառումներում, մարմնի մաս ցույց տվող մի շարք բառեր (արմատներ) վերջածանցավոր կազմություններում ունեն ածականական, մակբայական, այսինքն՝ հատկանշանիշ իմաստներ. գրբ. ձեռական «արհեստական», մատն-մատնիչ, սիրտ-սրտագին, սրտեայ «քաջ, արի», գլուխ-գլխավոր: Ղարաբաղի բարբառում կօխկ/կօխք «կող»-ից՝ կօխկինա/ կօխքինա «համառ»:

<sup>6</sup> Տե՛ս Մ. Զաքարյան. Ագուլիսի բարբառը, Երևան, 2008, էջ 106:

<sup>7</sup> Բառիմաստը տե՛ս Ա. Մարգարյան. Ղարաբաղի բարբառի բառարան (այսուհետև՝ ՂԲԲ), Երևան, 2013, էջ 733:

<sup>8</sup> Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, հ. I, 1836, հ. II, 1837:

Գ. Չահուկյանը ենթադրում է թոք-ի բնիկ հ.-ե. ծագումը \**took-* կամ \**teu-* “ուռչել” արմատից (ՉՀՄԲ, էջ 276):

#### 4. Լալուշ

Երեխաների կռիվ՝ աղմուկ-աղաղակ, լալուշ անել “վիճել, աղմուկ-աղաղակ բարձրացնել” (ՂԲԲ, էջ 235):

Բառի կապը լալ “համր”-ի հետ մերժելի է: Վերջինս փոխառություն է պարսկերենից, որը բարբառում գործառում է լալեզ ձևով: Լալ “համր”-ը գրաբարի բառաբաններում վկայված չէ, իսկ միջին հայերենի բառարանը վկայում է մեկ օրինակ՝ Բառգիրք հայոցից<sup>9</sup>:

Լալուշ “աղմուկ-աղաղակ, վեճ”-ի կապը լալ “համր”-ի հետ առնչելը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե -ուշ ձևույթը ժխտական իմաստ ունենար: Ուրեմն՝ լալուշ բառի ծագման հարցում պետք է փնտրել այլ զուգահեռ:

Այդպիսի զուգահեռ է հունարեն *λάλεω*-ն, որն ունի “իզուր խոսել, պատմել”, “շատախոսել”, նաև՝ “անհողաբաշխ ձայներ արձակել, բառաչել” իմաստները: Հունարենում *λαλ* արմատով կան մի շարք կազմություններ՝ “խոսել, վիճել” իմաստային նրբերանգներով<sup>10</sup>:

Բարբառում լալ արմատի հին հունարենից անմիջական փոխառություն համարելը քիչ հավանական է, ուրեմն՝ մնում է ենթադրել, որ հնդեվրոպական ծագումով նույն արմատը պահել են հունարենը և հայերենը՝ Արցախի տարածքային տարբերակում: -Ուշ ածանցով բարբառում կան այլ կազմություններ *ևս*. մունթ(ը)ռուշ “քիթ ու մուռը կախել”, փըրթուշ “բրդուճ”, նանուշ “անճարակ”, լամփուշ “հաստ ու կոպիտ”:

Եթե -ուշ ածանցը կապ ունի գրաբարյան -ուշ-ի հետ, ապա վերջինս էլ հնդեվրոպական ծագում ունի<sup>11</sup>:

#### 5. Ծւմմս “ծնոտ”

Բարբառում կա և **ծւմմսը** կախ/կօտրած “չուռումունջ նստող, դանդաղ՝ ծանր-ծանր խոսող” (ՂԲԲ, էջ 297): Բարբառային բառի գրաբարյան հունանիշն է ծամե-

<sup>9</sup> Ռ. Ղ ա գ ա ղ յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. Միջին հայերեն բառարան, Երևան, 2009, էջ 281:

<sup>10</sup> *Sté u* Մ. X. Д в о р е ц к и й. Древнегреческо-русский словарь, т. I. М., 1958, с. 1009.

<sup>11</sup> *Sté u* Գ. Չ ա հ ու կ յ ա ն. Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը. – Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, պր. 2, Երևան, 1998, էջ 27:

լի(ք)-ը՝ վկայված *V* դարից: Վերջինս ՆՀԲ-ն մեկնում է “... քունք և ծնօտ ... որ է միջոց կամ գործի ծամելոյ կենդանւոյն զկերակուրս” (ՆՀԲ, հ. I, էջ 1004):

Ծամ արմատը գրաբարում առանձին անգործածական է և հանդիպում է միայն ծամելի կամ ծամելիք, անծամ, մեղմածամ բառերում (ՀԱԲ, հ. II, 1973, էջ 441):

Ստուգաբանական բառարաններում բառը համարվում է բնիկ հայերեն՝ հնդեվրոպական \*gmbh-gembh (ՀԱԲ, հ. II, էջ 441, ՋՀՄԲ, էջ 358): Բարբառային ձևն ավելի հին և հարազատ է հ.-ե. համապատասխանակին, քան գրաբարյան ծամելի, ծամելիք-ը:

Հնարավոր է բարբառում (գուցե և գրաբարում) նախնական \*ծամք ձևը, որը, սակայն, ավանդված չէ:

## 6. Կըլտի/կիլտի “թոթովախոս, թլվատ”

Բառը վկայված է միայն Ղարաբաղի բարբառում<sup>12</sup>:

ՀԱԲ-ում գել “ոլորած, պիրկ, ծուռ” բառահոդվածում մի շարք բառերի հետ նշվում է և գելակի “գալարվելով, կծկվելով, շեղակի” բառը: Իսկ գել արմատը համարվում բնիկ հնդեվրոպական *velu-ից*՝ տարբեր լեզուներից նշելով այդ արմատով բառեր, որոնց շարքում, սակայն, լեզվական արատ ցույց տվող բառ չկա:

ՆՀԲ-ում գելակի-ն վկայված չէ: ՀԱԲ-ում Աճառյանը հղում է Ջախջախյանի բառարանը: Վերջինս բնագրային օրինակներ չունի, բնականաբար, հնարավոր չէ պարզել, թե ինչ համատեքստում է այն գործածվել:

Մեզ հաջողվել է գտնել գելակի մի վկայություն, որտեղ այն ունի “թլվատ” իմաստը: X դ. հեղինակ Անանիա Մոկացին “Պատճառ յաղագս զԽոսրով նգովելոյն զԱնձեւացոց եպիսկոպոսն” աշխատության մեջ գրում է. “... յարեաւ ոմն յեպիսկոպոսաց մերոց Խոսրով անուն ... այր համեստ և գիտնաւոր ... սկսաւ նախ զբարբառն գելակի արձակել՝ ըստ յունարէն լեզուոյն, զկիրակէն կիւռիակէ կոչել և զԵրուսաղէմ՝ Եռուսաղէմ և որ սոցին նման է”<sup>13</sup> (ընդգծումը մերն է. – Լ. Ն.):

Գրաբարյան գելակի բառի արմատն է գել-ը, իսկ -ակի-ն ածականակերտ-մակ-բայակերտ ածանց է: Բառակազմական նույն կաղապարն է բարբառի կըլտի բառում:

<sup>12</sup> Տե՛ս Հր. Աճառեան. Հայերէն գավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 569, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. 9, Երևան, 2004, էջ 92:

<sup>13</sup> Գ. Տեր-Մկրտչյան. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 126, նաև՝ Մատենագիրք հայոց, հ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 276:

Հ.-ե. ծագում ունեցող բառերում գրաբարյան բառերի ձայնեղները բարբառում, հատկապես բառասկզբի դիրքում, իլանում են. հմմտ. բան-պէն, բեռն-պեռնը, գայլ-կուլ, դուռնը-տոռնը, ձուկն-ծուկուն և այլն:

Մի խոսքով, հ.-ե. \*vel-(\*uel-), գրաբար՝ գել, բարբառային՝ կըլ/կիլ նույնիմաստ արմատներ են: Ինչ վերաբերում է բարբառում արմատի ձայնավորի փոփոխությանը, այն, թերևս, կարելի է դիտել որպես ձայնդարձի կամ ե>ի, նաև ե>ը գործուն հնչյունափոխության արտահայտություն. հմմտ. բերել-պիրիլ, բարեկամ-պարիկամ, երեք-իրեք, ձեւել-ծիվիլ, մեծանալ-մըծանալ, դեղնուց-տըղնուց...

Ինչպես նշել ենք, գելակի բառում -ակի-ն հատկանշանիչ ածանց է, իսկ բարբառային ձևում հատկանշանիչ է-տի ձևությամբ. հմմտ. պօպօզ-պուպուզտի:

Գրաբարյան գելակի-ի և բարբառային կըլտի/կիլտի բառիմաստային և բառակազմական ընդհանրությունն ակնհայտ է:

Ստուգաբանական բառարանների հ.-ե. \*uel- հայերեն գել կապն անժխտելի է, բայց չի բացահայտվում գելակի-ի ճշգրիտ բառիմաստը, այսինքն՝ որոշ բառերում ր-ի սխալ արտասանությունը:

Հավելենք, որ մի շարք օտար լեզուներում կան ր-ի և ռ-ի ոչ ճիշտ արտասանությանը վերաբերող բառեր (տերմիններ). ինչպես՝ ռուս. картавый, картавить “ր-ի սխալ արտասանություն”<sup>14</sup>, ֆրանսերեն՝ grasseyer “r-ի քնալեզվային, ոչ թրթռուն արտասանություն”<sup>15</sup>:

## ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ СЛОВ КАРАБАХСКОГО (АРЦАХСКОГО) ДИАЛЕКТА

ЛАВРЕНТИЙ ОГАНЕСЯН

### Резюме

*Ключевые слова:* карабахский диалект, индоевропейский корень, древнеармянский язык, этимология, значение слова, словоформа, аффикс, словарь, чередование звуков, система

Рассматриваемые слова карабахского (арцахского) диалекта имеют индоевропейское происхождение.

*Дон* «дно, глубь» – и.-е. \*bhudh-no/ bhundho, др. арм. «ан-дунд», праслав. «\*дъбно», русск. укр. «дно». Диалектный *дон* не следует считать заимствованием из славянских языков, потому что и.-е. корень присутствует в древнеармянском языке.

<sup>14</sup> В. Д а л ь. Толковый словарь живого великорусского языка, т. 2. М., с. 94.

<sup>15</sup> Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 116.

*Երիշկետան* «передник»: все компоненты – *араджк*, суффикс -ан, т<ти и.-е. \*d’ «завязать», и.-е. происхождения.

*Токи* «нахальный»: арм. «ток», «легкие» + суффикс -и. В армянском соматические корни с суффиксами имеют атрибутивное значение.

*Լալուշ* «спор, шум и гам» – ср. др. греч. λ©λ±ω «болтать».

*Շամс* «челюсть» – и.-е. \*gmbh-gembh.

*Կնլտի* «картавый» – и.-е. \*uelu- \*uel «кривой», др. арм. «гелаки»: др. арм. словоформа имеет суффикс -акі, диалектная форма -ти.

## THE ETYMOLOGY OF SOME WORDS OF KARABAKH (ARTSAKH) DIALECT

LAVRENTI HOVHANNISYAN

### Summary

*Key words: Karabakh dialect, Indo-European root, Old Armenian, etymology, word meaning, word-forms, affix, dictionary, sound-change, system*

The considered words of Karabakh dialect have Indo-European origin.

*Don* “bottom, depth” comes from IE \*bhudh-no/bhundho, in Old Armenian – *an-duit* “abyss”. The same IE root exists also in Slavonic languages: preslav.\*dǣbno, russ. *dno*, ukr. *dno*. Dialectal *don* is not a Slavic borrowing, because the same root exists in Old Armenian. *արձկետան* “apron”. The all components of this word (*araj(k)*, -an are of IE origin. т<ти comes from IE \* dē “bind”.

*տօկի* “shameless” comes from Arm. *տօկ* “lung” + suffix i. In Armenian the words denoting the part of body with any suffix, have a meaning of attribute.

*Lalush* means “quarrel”. compare greek λ©λ±ω with the same meaning.

*Tsams* “jaw, chin” comes from the IE root \*gmbh-gembh.

*Kñlti/kilti* “stammering”. Comes from IE \*uelu- \*uel “crooked, twisted”. The Old Armenian *gelaki* derives from the same IE root. Old Armenian has the suffix –aki, in Karabakh dialect the suffix is –ti.